

JUSTYNA KURTYKA-CHAŁAS*

Narcyzm a autodeklaracja religijna i wartości. Czy istnieją przesłanki empiryczne za powiązaniem tych aspektów?

Narcissism, Religious Self-Declaration and Values.
Is There Empirical Evidence to Link These Aspects?

Abstrakt

W artykule została podjęta próba poszukiwania powiązań pomiędzy narcyzmem – operacjonalizowanym w modelu NARC – a autodeklaracją religijną i preferowanymi wartościami. Projekt badań powstał na podstawie analizy dostępnych danych teoretycznych i wyników badań empirycznych. Badanie zostało przeprowadzone na próbie 122 młodych osób. Uzyskane wyniki potwierdziły hipotezy dotyczące powiązań pomiędzy narcyzmem a autodeklaracją religijną oraz pewne powiązania z preferowanymi wartościami. Badane osoby różniły się w zakresie preferowanych wartości – zarówno tych, które uważali za najważniejsze dla siebie, jak i tych, które kategoryzowali jako najmniej ważne, w zależności od charakterystyki jakości narcyzmu: narcystyczna rywalizacja lub narcystyczny podziw.

Słowa kluczowe: narcystyczna rywalizacja, narcystyczny podziw, autodeklaracja religijna, wartości

Abstract

This article attempts to search for links between narcissism – understood in the NARC model – and self-declaration of religiosity and preferred values. The research project was based on analysing available theoretical data and empirical research results. The study was conducted on a sample of 122 young people. The results confirmed the hypotheses regarding the links between narcissism and self-declaration of religiosity, including some links with preferred values. The subjects differed in their preferred values – both those they considered most important to them and those they named as the least important, depending on the characteristics of the quality of narcissism: narcissistic competition or narcissistic admiration.

Keywords: narcissistic rivalry, narcissistic admiration, self-declaration of religiosity, values

* Dr Justyna Kurtyka-Chałas – Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, e-mail: j.kurtyka-chalas@uw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-9405-9040.

Wprowadzenie

Narcyzm jest zjawiskiem, które aktualnie nabiera coraz większego znaczenia w procesie zrozumienia zjawisk i zachowań społecznych. Można je ujmować jako zjawisko o charakterze jednostkowym i społecznym¹. Jest kategoryzowane zarówno jako fakt o charakterze normy rozwojowej, jak i zaburzenia w rozwoju osobowości człowieka. Dostępne w literaturze wyniki badań empirycznych, jak również dane teoretyczne wskazują na znaczną różnorodność narcyzmu, co nie ułatwia jego zrozumienia.

Niezaprzeczalny wkład dla zrozumienia zjawiska narcyzmu wnieśli przedstawiciele psychoanalizy. Zygmunt Freud² zaproponował rozumienie narcyzmu jako przejawu instynktu samozachowawczego. Kazimierz Pospiszyl zwracał uwagę, że zdaniem Freuda narcyzm był „korzeniem zaburzeń psychicznych”³. Freud przedstawił propozycję, zgodnie z którą rozwój może zostać zdefiniowany jako przejście od narcyzmu absolutnego do zdolności obiektywnego rozumowania. „Dojrzałą osobą jest ta, której narcyzm został zredukowany do społecznie akceptowanego minimum, chociaż kompletnie nie zanikł”⁴. Anna Freud rozwinęła poglądy na temat roli przewyciężania „pierwotnego narcyzmu”, uznając go za podstawowy etap rozwoju społecznego dziecka. Uważała, że pierwsze lata życia dziecka są kluczowe dla jego rozwoju⁵. Inne rozumienie narcyzmu przedstawił Otto Kernberg, wprowadzając pojęcie „złośliwego narcyzmu”⁶. Wskazywał on, że złośliwość narcyzmu ma znaczący wpływ na utrudnianie kontaktów społecznych. Tezę o normalności narcyzmu rozwijał również Heinz Kohut⁷. Jego zdaniem narcyzm jest ważnym i nieodzownym czynnikiem rozwoju człowieka. W ujęciu Kohuta narcyzm nie zawsze może ujawniać się w formie wielkościowej. Może być również demonstrowany przez zachowania związane z niską samooceną, pustką życiową, poczuciem bezsensu własnego życia, co ostatecznie wyraża się nadmiernym skupieniem na sobie⁸. Z kolei zdaniem Ericha Fromma tylko osoba, która prawdziwie kocha siebie,

¹ K. Wielecki, *Narcyzm, podmiotowość, demokracja*, w: *Wybrane problemy demokracji i podmiotowości*, red. K. Wielecki, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2011.

² S. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, PWN, Warszawa 1984.

³ K. Pospiszyl, *Zygmunt Freud człowiek i dzieło*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 121.

⁴ E. Fromm, *Serce człowieka. Jego niezwykła zdolność do dobra i zła*, Wydawnictwo Vis-à-Vis/Etiuda, Warszawa–Wrocław 2015, s. 72.

⁵ A. Freud, *Ego i mechanizmy obronne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

⁶ O. Kernberg, *Severe Personality Disorders*, Yale University, New Haven 1984.

⁷ Por. H. Kohut, *Thought on Narcissism and Narcistic Rage*, „The Psychoanalytic Studies of the Child” 1972, nr 27, s. 360–400.

⁸ Tenże, *Introspection, Empathy and the Semicircle of Mental Health*, „International Journal of Psychoanalysis” 1983, nr 63, s. 395–408.

potrafi również pokochać innych. W tym ujęciu różnica między narcyzmem pierwotnym a narcyzmem wtórnym odnosi się do tego, że narcyzm pierwotny jest związany z nabywaniem samooceny, a narcyzm wtórny wiąże się z obroną przed utratą samoakceptacji⁹.

Magdalena Szpunar¹⁰ na określenie społecznych aspektów narcyzmu używa pojęcia kulturowo-społecznego narcyzmu. Autorka wskazuje na przejście od zjawiska narcyzmu jednostkowego do zjawiska narcyzmu kulturowego. „Narcyzm nie ogranicza się jedynie do tego, co przypisane indywiduum – etapu rozwoju człowieka, czy pewnego zaburzenia, a wkracza w obszar tego, co jest uwarunkowane kulturowo, oznaczając mechanizm infekowania i naznaczania całej kultury narcystycznym schorzeniem”¹¹. M. Szpunar podkreśla, że trudno jest stwierdzić, co jest pierwotne – „czy zaburzone jednostki kształtują kulturę narcystyczną, czy kultura narcystyczna wymusza na jednostkach dostosowanie się do jej reguł, a tym samym stwarza wzorce zachowań narcystycznych”¹². W dyskusji dotyczącej wpływu kultury na osobowość człowieka i odwrotnie głos zabierali również Robert R. McCrae i Paul T. Costa, którzy zwracali uwagę, że „we wszystkich kulturach pojawiają się podobne struktury społeczne, które z kolei kształtują osobowość”¹³.

Stephen M. Johnson stworzył koncepcję stylów charakteru, wprowadzając pojęcie fałszywego self, które zdaniem autora jest charakterystyczne dla narcyzmu. „Narcystyczna osoba w odpowiedzi na wczesne urazy pogrzebała swoją prawdziwą autoekspresję i zastąpiła ją wysoce rozwiniętym, kompensacyjnym, fałszywym self”¹⁴. Zdaniem autora fałszywe self tworzy się w wyniku tego, że człowiek staje się tym, kim miałby się stać według oczekiwań innych. Rozwijanie zachowań narcystycznych jest efektem „twojego bycia raczej tym, kim chciano, abyś był, a nie tym, kim naprawdę jesteś i twojego zablokowania rozwojowego w tym punkcie, w którym dla rzeczywistego stawania się sobą potrzebowałeś wspierającego odzwierciedlenia”¹⁵.

Piotr Szczukiewicz wskazuje, że z perspektywy indywidualnego narcyzmu wskazuje się na charakterystyczne cechy tego wzorca. Określenie „narcystyczny” jest używane w odniesieniu do zachowań osób, które zwracają się wobec własnego „ja” w sposób, który prowadzi do zaburzeń relacji i dobrych więzi

⁹ E. Fromm, *O byciu człowiekiem*, Wydawnictwo Vis-à-Vis/Etiuda, Kraków 2013.

¹⁰ M. Szpunar, *Od narcyzmu jednostki do narcyzmu kultury*, „Kultura – Media – Teologia” 2014, nr 18, s. 107.

¹¹ Tamże, s. 107–108.

¹² Tamże, s. 108.

¹³ R.R. McCrae, P.T. Costa, *Osobowość dorosłego człowieka. Perspektywa teorii pięcioczynnikowej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005, s. 120.

¹⁴ S.M. Johnson, *Style charakteru*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2022, s. 204.

¹⁵ Tamże, s. 206–207.

z innymi ludźmi. Taki wzorzec osobowości „jest zorganizowany wokół potwierdzenia własnej wartości przez źródła zewnętrzne, przy jednoczesnej nadmiernej koncentracji na sobie i przesadnej wrażliwości na krytykę”¹⁶.

Diagnoza zaburzeń narcystycznych jest przeprowadzana w odniesieniu do wystandaryzowanych kryteriów diagnostycznych zawartych m.in. w klasyfikacji DSM-V. Zgodnie z tą klasyfikacją jest to utrwalony wzorzec zachowań i reakcji emocjonalnych wiążący się z poczuciem wyższości, potrzebą bycia podziwianym przez innych i brakiem empatii. Pojawia się we wczesnej dorosłości i ujawnia się w różnych kontekstach, na co wskazują następujące kryteria: 1) jednostka ma wielkościowe przekonania na swój temat; 2) pochłaniają ją fantazje o nieograniczonym własnym powodzeniu, wybitnych zdolnościach, wyjątkowości, którą mogą zrozumieć ludzie o wysokim statusie społecznym; 3) wymaga przesadnego podziwu; 4) ma poczucie posiadania specjalnych uprawnień, tzn. bezpodstawnie oczekuje szczególnie przychylnego traktowania lub podporządkowania się innych swoim oczekiwaniom; 5) wykorzystuje inne osoby do osiągnięcia własnych celów; 6) brak jej empatii, niechętnie rozpoznaje cudze uczucia; 7) często zazdrości innym lub uważa, że inni jej zazdroszczą; 8) swoją postawą i zachowaniem okazuje arogancję i wyniosłość¹⁷.

Badacze kultury współczesnej nie mają wątpliwości, że narcyzm jest ważnym zjawiskiem współczesnego życia. Christopher Lasch przyczynił się w znaczącym stopniu do wskazania na kulturę Zachodu jako kultury wyraźnie narcystycznej. Jego zdaniem narcyzm przenika wszystkie dziedziny życia społecznego: opiekę rodzicielską, edukację, politykę, sport, biurokrację. Zdaniem Lascha narcyzm jako zjawisko jest odpowiedzialny za powstanie społecznego radykalizmu, rewolucji seksualnej i powstania feminizmu¹⁸. „Współczesne społeczeństwo kapitalistyczne nie tylko umożliwia narcyzom osiągnięcie rozgłosu, ale także ujawnia i wzmacnia u wszystkich narcystyczne cechy charakteru”¹⁹. Jarosław Jagieła podkreśla, że nasza kultura jest narcystyczna, gdyż

zostaliśmy zdominowani przez wszechobecność świata obrazu elektronicznego: telewizji, filmu, reklamy, Internetu. Obraz dominuje nad treścią, którą przekazuje [...]. Rzeczywistość w coraz większym stopniu zaczyna być tym, co pokazuje kamera. Przystajemy

¹⁶ P. Szczukiewicz, *Narcyzm w diagnozie i terapii psychologicznej*, „Pedagogika. Badania, dyskusje, otwarcia” 2016, z. 7 „Pomoc psychologiczno-pedagogiczna”, s. 94.

¹⁷ *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5*, red. P. Gałęcki, M. Pilecki, J. Rymaszevska, A. Szulc, S. Sidorowicz, J. Wciórka, Edra Urban & Partner, Warszawa 2022.

¹⁸ C. Lasch, *Kultura narcyzmu. Amerykańskie życie w czasach malejących oczekiwań*, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2015, s. 15–16.

¹⁹ Tamże, s. 232.

wierzyć temu, co sami widzimy i co podpowiada nam zdrowy rozsądek. Tracimy zaufanie do własnego doświadczenia²⁰.

Tego typu sytuacja może nieuchronnie prowadzić do „syndromu wycofania z doświadczania, czyli nieobecności w swoim własnym życiu”²¹. Piotr Fijewski wskazuje na zagrożenia wynikające ze współczesnej kultury (również kultury narcystycznej – przypis J. K.-C.), podkreślając, że rzeczywistość proponuje człowiekowi pewien sposób życia, który sprzyja odchodzeniu do doświadczania i refleksyjności.

Sposób, który usiłuje maksymalnie rozproszyć naszą uwagę [...], sposób, który w ramach odniesienia do wartości uniwersalnych proponuje nam wolność wyboru jednego ze stu podobnych produktów umieszczonych na sklepowej półce. Sposób, w którym coraz trudniej jest dostrzec bliskiego sobie człowieka i utrzymać z nim trwałą więź. Coraz płycej też spostrzegamy swoje istnienie²².

Prezentowane w dalszej części artykułu wyniki badań zostały oparte o model teoretyczny NARC (Narcissistic Admiration and Rivalry Concept)²³. Założeniem tego modelu jest syntetyzowanie i wyjaśnienie procesów znajdujących się u podłoża narcyzmu. Matija D. Back i wsp. podkreślają, że narcyzm jest sprzecznym wewnątrznie zjawiskiem i działają w nim antagonistyczne procesy. Z jednej strony pewność siebie i charyzmatyczne usposobienie mogą dawać osobom narcystycznym ogromną energię, podczas gdy widoczny u nich brak empatii i agresywność mogą doprowadzać do trudności w relacjach społecznych²⁴. W modelu tym zostały wyodrębnione dwie strategie, które pozwalają na osiągnięcie (w myśl modelu) i utrzymanie wielkościowego obrazu siebie. Pierwsza ze strategii to „tendencja do uzyskiwania społecznego uznania za pomocą samowzmacniania (strategia podziwu), a druga to tendencja do zapobiegania społecznej porażce poprzez samoobronę (strategia rywalizacji)”²⁵. Charakterystyczne dla tych ścieżek jest to, że składają się z odrębnych poznawczych, beha-

²⁰ J. Jagiela, *Narcystyczna szkoła. O psychologicznej rzeczywistości szkoły*, Wydawnictwo Rubikon, Kraków 2007, s. 127.

²¹ M. Fijewska, P. Fijewski, *Nieobecni. Jak powrócić do doświadczania swojego życia*, Wydawnictwo Charaktery, Kielce 2018, s. 60.

²² Tamże, s. 61.

²³ M.D. Back i in., *Narcissistic Admiration and Rivalry: Disentangling the Bright and Dark Sides of Narcissism*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2013, nr 6 (105), s. 1013–1037. DOI: 10.1037/a0034431.

²⁴ Tamże, s. 1013.

²⁵ R. Rogoza i in., *Polska adaptacja modelu narcystycznego podziwu i rywalizacji*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2016, nr 3 (21), s. 413. DOI: 10.14656/PFP20160306.

wioralnych i afektywno-motywacyjnych komponentów²⁶. Modele, które powstały przed NARC, przykładowo proponowane przez Carolyn C. Morf i Fredericka Rhodewalta²⁷, jak również model W. Keitha Campbella i Stacy M. Campbell²⁸ wyjaśniały procesy narcyzmu na podstawie złożonych procesów samoregulacji. W tych modelach narcyzm rozumiany jest jako konsekwencja powiązanych ze sobą procesów poznawczo-emocjonalnych i strategii interpersonalnych, które są stosowane w celu zdobycia i utrzymania pozytywnego mniemania o sobie. Kendal Maxwell i wsp.²⁹ przedstawili porównanie modelu, na którym oparty jest kwestionariusz osobowości narcystycznej oraz inwentarz patologicznego narcyzmu. Wyniki porównań wskazują, że oba modele i oparte na nich narzędzia badawcze wykazały dodatnie korelacje z narcyzmem.

Charakterystyczne dla modelu NARC jest wyodrębnienie dwóch wymiarów narcyzmu: podziwu i rywalizacji. Koncepcja ta wynika z założenia, że nadrzędnym celem osoby narcystycznej jest utrzymanie wspaniałego ja. Może on to osiągnąć, wykorzystując dwie odrębne strategie społeczne: „tendencję zbliżania się do podziwu społecznego poprzez autopromocję (asertywne samoudoskonalanie) oraz skłonność do niepowodzenia za pomocą samoobrony (samoobrona antagonistyczna)”³⁰. Te dwie strategie konceptualizowane są jako odrębne ścieżki działania. W tym modelu narcyzm jest ujmowany procesowo, co zakłada, że osoba o cechach narcystycznych będzie wybierała jedną z wyżej wskazanych strategii. „Skutkiem wybrania jednej ze strategii może być potencjał społeczny (wzmacniający ego) lub konflikt społeczny (zagrożający ego), które wtórnie będą wzmacniały wybraną strategię działania”³¹.

Strategia podziwu jest związana z dążeniem „do wyjątkowości (komponent afektywno-motywacyjny), które bazuje na poczuciu własnej wielkościowości, a to wzmacniane jest przez wielkościowe fantazje na swój temat (komponent poznawczy), natomiast realizowane jest przez czarujące zachowanie (komponent behawioralny)”³². Strategia ta jest określana jako bliska adaptacyjnym komponentom narcyzmu.

²⁶ M.D. Back i in., *Narcissistic...*, s. 94; R. Rogoza i in., *Polska adaptacja...*, s. 413.

²⁷ C.C. Morf, F. Rhodewalt, *Unraveling the Paradoxes of Narcissism: a Dynamics Self-Regulatory Processing Model*, „Psychology Inquiry” 2001, nr 12 (4), 177–196. DOI: 10.1207/S15327965PLI1204_1.

²⁸ W.K. Campbell, S.M. Campbell, *On the Self-Regulatory Dynamics Created by the Peculiar Benefits and Costs of Narcissism: A Contextual Reinforcement Model and Examination of Leadership*, „Self and Identity” 2009, nr 8 (2), s. 214–232. DOI: 10.1080/15298860802505129.

²⁹ K. Maxwell i in., *The Two Faces of Narcissus? An Empirical Comparison of the Narcissistic Personality Inventory and the Pathological Narcissism Inventory*, „Personality and Individual Differences” 2011, nr 5 (50), s. 577–582. DOI: 10.1016/j.paid.2010.11.031.

³⁰ R. Rogoza i in., *Polska adaptacja...*, s. 414.

³¹ Tamże, s. 415–416.

³² Tamże, s. 414.

Strategia rywalizacji jest związana z obroną posiadanego statusu za pomocą dążenia „do panowania nad innymi (komponent afektywno-motywacyjny), który oparty jest na koncentracji myśli wokół dewaluacji statusu, osiągnięć i prestiżu innych (komponent poznawczy), one z kolei mogą doprowadzać do podenerwowania, wrogości i w konsekwencji nawet do zachowań agresywnych (komponent behawioralny)”³³. Ta strategia jest dużo mniej adaptacyjna niż strategia podziwu.

W badaniach naukowych widoczne jest poszukiwanie powiązań pomiędzy religijnością a narcyzmem wielkościowym i złośliwym³⁴. Anthony D. Hermann i Robert C. Fuller³⁵ przedstawili przegląd literatury dotyczącej relacji między narcyzmem wielkościowym a różnymi aspektami religijności. Obecne dowody sugerują, że narcyzi wielkościowi są mniej pokorni, mniej wybaczący, mniej przeprasający i mniej empatyczni, ale zgłaszają podobny poziom religijności, w tym częstotliwość uczęszczania do kościoła i modlitwy, jak osoby niebędące narcyzami (w przeciwieństwie do konwencjonalnej opinii, że religijność powinna hamować narcyzm). Narcyzm wielkościowy wiąże się raczej z zewnętrzną niż wewnętrzną motywacją do religii, z większym konfliktem i gniewem w życiu duchowym oraz z bardziej egoistycznymi wierzeniami duchowymi. Co więcej, w porównaniu z osobami o niskim poziomie narcyzmu wielkościowego, ich własne wykroczenia w mniejszym stopniu skłaniają ich do szukania Boga i niektóre praktyki duchowe (np. medytacja) mogą nie wywierać na nich tak pozytywnego wpływu. W innych badaniach wskazywano na poszukiwanie powiązań pomiędzy religijnością a narcystycznym zaburzeniem osobowości³⁶.

Bartłomiej Nowak i wsp.³⁷ poszukiwali powiązań pomiędzy systemem wartości a narcyzmem. W przeprowadzonym badaniu autorzy zbadali związek między pełnym spektrum aspektów narcyzmu (tj. sprawczym, antagonistycznym, wspólnotowym i neurotycznym) a wartościami osobistymi w grupie 421 osób, przyjmując udoskonaloną teorię 19 wartości osobistych Schwartz i koncentrując się na wartościach wyższego rzędu. Wszystkie aspekty narcyzmu były pozytywnie powiązane z samodoskonaleniem, a aspekty narcyzmu antagonistycznego, wspólnotowego i neurotycznego były również powiązane negatywnie z auto-

³³ Tamże.

³⁴ A. Daghighi i in., *Exploring the Relation Between Religiosity and Narcissism in an Iranian Sample*, „Personality and Individual Differences” 2019, t. 139, s. 96–101. DOI: 10.1016/j.paid.2018.10.040.

³⁵ A.D. Hermann, R.C. Fuller, *Grandiose Narcissism and Religiosity*, w: *Handbook of Trait Narcissism*, red. A. Hermann, A. Brunell, J. Foster, Springer, Cham 2018, s. 379–387. DOI: 10.1007/978-3-319-92171-6_41.

³⁶ M.A. Buzdar i in., *Does Religiosity Reduce Narcissistic Personality Disorder? Examining the Case of Muslim University Students*, „Journal of Religion and Health” 2019, t. 58, s. 1463–1470.

³⁷ B. Nowak i in., *Narcissism and Personal Values: Investigation into Agentic, Antagonistic, Communal and Neurotic Facets of Narcissism*, „Personality and Individual Differences” 2022, t. 184, artykuł 111167. DOI: 10.1016/j.paid.2021.111167.

transcendencją. Narcyzm sprawczy był skorelowany pozytywnie, podczas gdy narcyzm wspólnotowy był skorelowany negatywnie z otwartością na zmianę.

Kelsey Anello i wsp.³⁸ zbadali wspaniałościowe i wrażliwe aspekty narcyzmu. Stwierdzili dwuwymiarowe korelacje między wartościami osobistymi a obydwoma wymiarami narcystycznymi, z najsilniejszymi pozytywnymi powiązaniem z wartościami samodoskonalenia i najsilniejszymi negatywnymi powiązaniem z wartościami samotranscendencji. Badacze wykazali, że na podstawie wyników w zakresie wartości osobistych wyższego rzędu możliwe było przewidywanie zmienności wyników zarówno w narcyzmie wielkościowym, jak i wrażliwym. Związki między autotranscendencją, wartościami samodoskonalenia i narcyzmem wielkościowym były silniejsze niż w przypadku narcyzmu wrażliwego; jednakże narcyzm wrażliwy, ale nie narcyzm wielkościowy, był pozytywnie powiązany z wartościami ochronnymi.

Przedstawione dane teoretyczne i empiryczne stały się podstawą dla sformułowania celu badań oraz pytań i hipotez badawczych.

Problem i cel badań

Celem badania było sprawdzenie powiązań pomiędzy narcyzmem rozumianym w kategoriach modelu NARC a wartościami ważnymi dla badanych młodych dorosłych.

Pytanie badawcze: W jaki sposób cechy narcyzmu są powiązane z wartościami i deklaracją religijności u młodych dorosłych osób?

Hipoteza 1: Badani cechują się różną strukturą wartości i natężeniem cech narcyzmu.

Hipoteza 2: Istnieją powiązania pomiędzy wartościami i autodeklaracją religijną a strategią narcystycznej rywalizacji i strategią narcystycznego podziwu.

Metoda badań i charakterystyka próby

W badaniu wykorzystano kwestionariusz ankiety własnego autorstwa oraz kwestionariusz NARQ-PL. Kwestionariusz został przetłumaczony na język polski przez zespół Rogoza i wsp.³⁹. Oryginalny kwestionariusz NARQ składa się z 18 pozycji testowych. Badani udzielają odpowiedzi na pytania za pomocą 6-punktowej skali Likerta: od 1 (*całkowicie się nie zgadzam*) do 6 (*całkowicie*

³⁸ K. Anello i in., *The Values of Narcissistic Grandiosity and Vulnerability*, „Personality and Individual Differences” 2019, t. 150, artykuł 109478. DOI: 10.1016/j.paid.2019.06.021.

³⁹ R. Rogoza i in., *Polska adaptacja...*, s. 416.

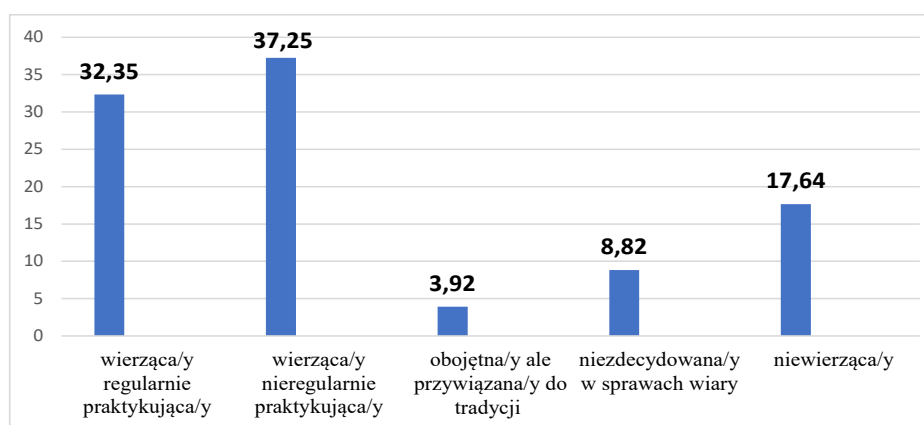
się zgadzam). Polska adaptacja została przeprowadzona na dużej populacji dorosłych Polaków, jest ona trafna zewnętrznie, rzetelna i wykazuje się stabilną strukturą czynnikową. Autorzy polskiego tłumaczenia skali zwracają uwagę, że kwestionariusz NARQ może stanowić obiecujące narzędzie służące ocenie narcyzmu⁴⁰. W przeprowadzonym badaniu za wskaźnik religijności przyjęto deklarację wiary i uczestnictwa w praktykach religijnych.

W badaniu wzięły udział 122 osoby, jednak z uwagi na braki danych do ostatecznych analiz wykorzystano wyniki badań 102 osób. Grupa badawcza została dobrana z wykorzystaniem doboru celowo-losowego. Zastosowano również metodę kuli śnieżnej. Badanie miało charakter ankiety przesyłanej online. Badani byli studentami w wieku 18–26 lat z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. W grupie osób badanych większość stanowiły kobiety. Grupę tworzyły 92 kobiety (90%) i 10 mężczyzn (10%). Uczestnicy badania wyrazili zgodę na udział.

Wyniki badań

Badane osoby zostały zapytane o autodeklarację religijną. Szczegółowe wyniki zostały przedstawione na wykresie 1. Wskazują one na pewne zróżnicowanie. W badanej grupie dominowały osoby deklarujące się jako wierzące i regularnie praktykujące (32,35%) oraz osoby wierzące, praktykujące w sposób nieregularny (37,25%). Natomiast 17,64% badanych określiło siebie jako osoby niewierzące.

Wykres 1. Deklaracja religijna badanych osób – wyniki procentowe

Źródło: badanie własne.

⁴⁰ Tamże.

Tylko 3,92% z badanych osób wskazało na obojętność religijną z przywiązaniem do tradycji religijnych, a 8,82% wskazało na niezdecydowanie w sprawach wiary.

Zadaniem badanych w zakresie wartości było porangowanie 10 wartości: od najważniejszej dla nich do mniej ważnej. Rangowaniu podlegały następujące wartości: zdrowie, bezpieczeństwo, miłość, szacunek, sprawiedliwość, tolerancja, wolność, rodzina, naród, wiara.

Badanych podzielono na grupy ze względu na nasilenie narcystycznego podziwu i narcystycznej rywalizacji, a następnie dokonano porównania pomiędzy wartościami preferowanymi przez osoby cechujące się niskim i wysokim nasileniem narcystycznej rywalizacji i narcystycznego podziwu.

W dalszej części zostaną przedstawione wyniki dotyczące wartości w grupach z różnym poziomem narcystycznego podziwu i narcystycznej rywalizacji. Dla przejrzystości danych skupiono się tylko na wartościach, które osoby badane wskazały jako najważniejsze i najmniej dla nich ważne.

Wyniki badań wskazują, że osoby o niskim i wysokim wskaźniku narcystycznego podziwu nie różnią się w zakresie wartości lokowanych na pierwszym miejscu – rodzina (u osób z wysokim narcystycznym podziwem – 25,49%, a u osób z niskim narcystycznym podziwem – 35,29%). Pozostałe wartości u osób z wysoką strategią narcystycznego podziwu to wiara (21,57%) i wolność (17,72%). Natomiast u osób z niską strategią narcystycznego podziwu drugą ważną wartością jest miłość (23,53%), a na trzecim miejscu jest wiara (11,76%). Szczegółowe dane zostały zawarte w tabeli 1.

Tabela 1. Narcystyczny podziw a najważniejsze dla badanych osób wartości

Pozycja	Wysoki podziw narcystyczny	n	%	Niski podziw narcystyczny	n	%	Test istotności dla frakcji
1	Rodzina	13	25,49%	Rodzina	18	35,29%	-1,08 (ns)
2	Wiara	11	21,57%	Miłość	12	23,53%	
3	Wolność	7	17,72%	Wiara	6	11,76%	
	Ogółem	51			51		

Źródło: badanie własne.

Wyniki badań osób cechujących się niską i wysoką narcystyczną rywalizacją a najwyżej rangowanymi wartościami, zostały przedstawione w tabeli 2. Najważniejszą wartością w tej grupie badanych osób jest rodzina (wysoka strategia rywalizacji – 26,09%, niska strategia rywalizacji – 33,93%). Pozostałe z trzech najbardziej znaczących wartości w grupie osób z wysoką strategią rywalizacji to miłość (21,74%) i wolność (15,22%). Natomiast w grupie osób z niską strategią rywalizacji kolejne najważniejsze wartości to wiara (21,43%) i miłość (14,29%).

Tabela 2. Narcystyczna rywalizacja a najważniejsze dla badanych osób wartości

Pozycja	Wysoka narcystyczna rywalizacja	n	%	Niska narcystyczna rywalizacja	n	%	Test istotności dla frakcji
1	Rodzina	12	26,09%	Rodzina	19	33,93%	-0,86 (ns)
2	Miłość	10	21,74%	Wiara	12	21,43%	
3	Wolność	7	15,22%	Miłość	8	14,29%	
	Ogółem	46			56		

Źródło: badanie własne.

Zarówno w grupach z wysokim i niskim narcystycznym podziwem, jak i w grupach z wysoką i niską narcystyczną rywalizacją najważniejszą wartością jest rodzina. Charakterystyczne jest to, że w grupach z wysokim poziomem narcyzmu wśród trzech najważniejszych wartości znalazła się wolność.

W kolejnej części analizy wyników dokonano porównania pomiędzy grupami ze względu na poziom narcystycznej rywalizacji i narcystycznego podziwu. W tej części analiz porównano grupy pod względem wartości, które badane osoby w procesie rangowania uznały za najmniej ważne.

Analiza wyników w zakresie trzech najmniej istotnych wartości wskazanych przez badanych pokazuje, że u osób z niską i wysoką strategią narcystycznego podziwu naród jest wartością wskazywaną na najmniej istotną (wysoki podziw – 31,25%, niski podziw – 42,86%). W dalszej części na przedostatnim miejscu w obu grupach jest wiara jako wartość (wysoki podziw – 22,92%, niski podziw – 22,45%). Natomiast na trzecim od końca miejscu w zakresie wartości w obu grupach znalazła się tolerancja (wysoki podziw – 14,58%, niski podziw – 14,29%). Szczegółowe dane zawarte są w tabeli 3.

Tabela 3. Narcystyczny podziw a najmniej ważne dla badanych osób wartości

Pozycja	Wysoki narcystyczny podziw	n	%	Niski narcystyczny podziw	n	%	Test istotności dla frakcji
10	Naród	15	31,25%	Naród	21	42,86%	-1,23(ns)
9	Wiara	11	22,92%	Wiara	11	22,45%	
8	Tolerancja	7	14,58%	Tolerancja	7	14,29%	
	Ogółem	48*			49**		

Źródło: badanie własne; *trzy braki danych, **dwa braki danych.

W przypadku narcystycznego podziwu wskazania trzech najmniej ważnych wartości są identyczne. W kwestii narcystycznej rywalizacji również najmniej ważną wartością w obydwu grupach jest naród (wysoka rywalizacja – 37,21%, ni-

ska rywalizacja – 35,19%). Na drugim miejscu w grupie osób z wysoką rywalizacją znalazła się wiara jako wartość (30,23%), a u osób z niską rywalizacją – tolerancja (20,37%). Na trzecim miejscu od końca w grupie osób z wysoką rywalizacją uplasowała się tolerancja (9,3%), a u osób z niską rywalizacją – wiara (12,96%).

Tabela 4. Narcystyczna rywalizacja a najmniej ważne dla badanych osób wartości

Pozycja	Rywalizacja wysoka	n	%	Rywalizacja niska	n	%	Test istotności dla frakcji
10	Naród	16	37,21%	Naród	19	35,19%	0,21 (ns)
9	Wiara	13	30,23%	Tolerancja	11	20,37%	
8	Tolerancja	4	9,30%	Wiara	7	12,96%	
		43*			54**		

Źródło: badanie własne; *trzy braki danych, **dwa braki danych.

Podsumowując, grupy wyróżnione ze względu na wysoki i niski poziom narcystycznego podziwu i rywalizacji wykazują podobną strukturę wartości najważniejszych i najmniej ważnych – dla wszystkich najważniejsza jest rodzina, a najmniej ważny jest naród.

W dalszej części analiz podzielono badanych według nasilenia cech narcyzmu (ogólnie – niski i wysoki wskaźnik narcyzmu) oraz nasilenia jego dwóch szczegółowych strategii. W tym celu zastosowano następujące kryteria: niski – wysoki narcyzm, wysoka rywalizacja – niski podziw, wysoki podziw – niska rywalizacja. Podział został przeprowadzony na podstawie wyników osiągniętych przez osoby badane w ww. kryteriach szczegółowych. Zastosowanie wskazanego podziału miało na celu sprawdzenie, czy będą istniały różnice pomiędzy badanymi zmiennymi, w zależności od nasilenia charakterystyk narcyzmu. Rozkład procentowy dla grup przedstawiono w tabeli 5.

Tabela 5. Podział badanych osób według kryteriów narcyzmu (NN, WW, NPWR, NRWP)

	Częstość	Procent
Narcyzm niski (niskie nasilenie narcyzmu)	31	30,4
Wysoka rywalizacja, niski podziw	20	19,6
Wysoki podziw, niska rywalizacja	25	24,5
Narcyzm wysoki (wysokie nasilenie narcyzmu)	26	25,5
Ogółem	102	100

Źródło: badanie własne.

Następnie porównano wyniki badań w zakresie wartości z uwzględnieniem wyżej przedstawionego podziału. Grupa osób odznaczająca się wysokim narcy-

stycznym podziwem i niską narcystyczną rywalizacją ma nieco inną strukturę wartości – na pierwszym miejscu znajduje się wiara, a na drugim rodzina. Rodzina jest więc w tej grupie relatywnie najmniej ważna, a wiara relatywnie najważniejsza, jeżeli uwzględnimy, że w pozostałych trzech grupach wiara występuje wśród najmniej ważnych wartości. Wyniki wskazują, że osoby cechujące się wysokim podziwem i niską rywalizacją w najwyższym stopniu cenią wartości związane z wiarą w porównaniu z osobami cechującymi się wysoką rywalizacją i niskim podziwem, niskim narcyzmem i wysokim narcyzmem. W tej samej grupie rodzina jako wartość znajduje się na drugim miejscu wśród najmniej ważnych wartości dla badanych osób. Podczas gdy w pozostałych grupach rodzina jest wartością uznawaną za najważniejszą. Niezależnie od grupy najmniej ważną wartością dla badanych osób jest naród. Pozostałe najmniej istotne dla badanych wartości to tolerancja, wiara i wolność. Szczegółowe dane z oznaczeniem wskaźników procentowych zostały przedstawione w tabeli 6.

Tabela 6. Porównanie najważniejszych i najmniej istotnych dla badanych wartości wśród grup różniących się poziomem narcyzmu

		Najważniejsze wartości							
		Narcyzm niski		Wysoka rywalizacja – niski podziw		Wysoki podziw – niska rywalizacja		Narcyzm wysoki	
1	Rodzina	41,94%	Rodzina	25,00%	Wiara	32,00%	Rodzina	26,92%	
2	Miłość	22,58%	Miłość	25,00%	Rodzina	24,00%	Miłość	19,23%	
3	Wiara	12,90%	Wolność	15,00%	Wolność	12,00%	Wolność	15,38%	
		Najmniej ważne wartości							
10	Naród	43,33%	Naród	42,11%	Naród	25,00%	Naród	33,33%	
9	Tolerancja	20,00%	Wiara	31,58%	Rodzina	25,00%	Wiara	29,17%	
8	Wiara	16,67%	Wolność	10,53%	Tolerancja	20,83%	Tolerancja	12,50%	

Źródło: badanie własne.

W kolejnym etapie analiz dokonano porównania pomiędzy autodeklaracją religijną a narcyzmem. Autodeklarację religijną i cztery kategorie narcyzmu porównano w tabeli krzyżowej, rezultat porównań jest istotny statystycznie $\chi^2(N = 102; 12) = 21,05; p = 0,050$. W grupie osób z wysokim podziwem i niską rywalizacją znalazło się najwięcej osób wierzących i praktykujących regularnie, co może tłumaczyć fakt wysokiej rangi wiary w tej grupie, łącznie jest to 56,0% badanych. Z kolei w grupie osób cechujących się wysoką rywalizacją i niskim podziwem 40,0% stanowiły osoby deklarujące się jako wierzące i praktykujące nieregularnie. Ciekawym, ale niepogłębionym w prezentowanym badaniu jest fakt, że w grupie osób z ogólnym wysokim wskaźnikiem narcyzmu jest więcej

osób wierzących i regularnie bądź nieregularnie praktykujących (31,0%) niż osób deklarujących się jako osoby niewierzące (19,0%), obojętne religijnie (12,0%) i niezdecydowane w sprawach wiary (8,0%). Prezentowane badanie nie pozwoliło na pogłębione analizy, jednak wydaje się wyłaniać ciekawy obszar służący stawianiu kolejnych hipotez badawczych. Szczegółowe wyniki zostały przedstawione w tabeli 7.

Tabela 7. Autodeklaracja religijna a narcyzm – wskaźniki procentowe

	Narcyzm niski	Wysoka rywalizacja – niski podziw	Wysoki podziw – niska rywalizacja	Narcyzm wysoki	Ogółem
Jestem niewierząca/y	3 (10,0%)	5 (25,0%)	5 (20,0%)	5 (19,0%)	18 (17,0%)
Jestem obojętna/y religijnie, ale przywiązana/y do tradycji religijnej	0 (0,0%)	1 (5,0%)	0 (0,0%)	3 (12,0%)	4 (3,0%)
Jestem niezdecydowana/y w sprawach wiary	3 (10,0%)	3 (15,0%)	1 (4,0%)	2 (8,0%)	9 (8,0%)
Jestem wierząca/wierzący i praktykująca/y nieregularnie	17 (55,0%)	8 (40,0%)	5 (20,0%)	8 (31,0%)	38 (37,0%)
Jestem wierząca/y i regularnie praktykująca/y	8 (26,0%)	3 (15,0%)	14 (56,0%)	8 (31,0%)	33 (32,0%)
Ogółem	31	20	25	26	102

Źródło: badanie własne.

Dyskusja wyników

Marta Jarantowska-Daczkuś⁴¹ przytaczając wyniki badań przeprowadzonych na grupie młodzieży licealnej, wskazała, że młodzież najbardziej ceni wartości materialne (67,8%), rozumiane w tym badaniu jako „ładnie urządzone mieszkanie, samochód i pieniądze na zaspokojenie codziennych potrzeb”, natomiast tolerancja, rozumienie innych ludzi i okazywanie im życzliwości, okazały się ważne w tym badaniu dla 62,7% badanych. Ambiwalencję lub brak ustosunkowania się do kwestii tolerancji wobec innych wykazywało 20,0% respondentów (19,6% badanych wybrało odpowiedź „trudno powiedzieć”).

⁴¹ M. Jarantowska-Daczkuś, *System wartości młodzieży licealnej w rzeczywistości globalizującego się świata*, Poznań 2023, s. 250 (mps rozprawy doktorskiej w Repozytorium Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/9b87d9a0-e-432-43be-b774-76fbc251c2d/content> (dostęp: 24.07.2023).

Ahmad Daghigh i wsp.⁴² badali związki między czterema domenami religijności (wiarą, przynależnością, zachowaniem i tworzeniem więzi) w odniesieniu do narcyzmu wielkościowego i wrażliwego. Wyniki tych badań wskazały, że narcyzm wielkościowy, ale nie wrażliwy, współwystępował z badanymi obszarami religijności. Ponadto podskala samopoświęcenia była jedyną podskalą, która jednocześnie przewidywała wszystkie cztery domeny religijności. W prezentowanych w artykule badaniach największa liczba osób deklarujących się jako wierzące i regularnie praktykujące znalazła się w grupie o cechach wysokiego podziwu narcystycznego i niskiej narcystycznej rywalizacji. Pogłębione wnioski w tym obszarze wymagałyby szerszych badań, jednak można wskazać na zarysowującą się tendencję.

Paweł Łowicki i Marcin Zajenkowski⁴³ w swoim badaniu wykazali powiązania pomiędzy religijnością a niskim poziomem nasilenia antyspołecznych cech osobowości. Poszukiwali związku między różnymi aspektami przekonań religijnych (religijność ogólna, wewnętrzna i zewnętrzna orientacja religijna), empatią i tzw. mroczną triadą, którą tworzą narcyzm, makiawelizm i psychopatia. Okazało się, że empatia i ogólna religijność były negatywnie związane z psychopatią i makiawelizmem, a przekonania religijne były pozytywnie związane z empatią. Dalsze analizy ujawniły, że empatia częściowo pośredniczyła w odwrotnej relacji między mroczną triadą a przekonaniami religijnymi. Ponadto dowiedziono, że psychopatia i makiawelizm były negatywnie związane z orientacją wewnętrzną, podczas gdy narcyzm wielkościowy i wrażliwy były pozytywnie związane z orientacją zewnętrzną. Wyniki te wykazują pewne podobieństwo do przedstawianych w artykule efektów badań własnych. Jest to zauważalne w zakresie występowania najwyższej liczby osób opisujących siebie jako osoby wierzące i regularnie praktykujące w grupie o cechach wysokiego narcystycznego podziwu i niskiego narcystycznego ryzyka. Wykazane podobieństwo wymagałoby jednak szerszych i pogłębionych badań, aby poczynić dalsze wnioski.

Paul J. Jankowski i wsp.⁴⁴ w badaniach wykazali, że pokora i otwartość na różnorodność stanowiły ochronę przed narcyzmem wśród przywódców religijnych. Wyniki wskazały, że większa pokora zmniejszyła negatywny wpływ narcyzmu na dobrostan. W aktualnie prezentowanych badaniach ten obszar nie był przedmiotem analiz, jednak wydaje się ciekawym obszarem stawiania hipotez badanych w projektowaniu kolejnych badań.

⁴² A. Daghigh, *Exploring the Relation...*, s. 139–140.

⁴³ P. Łowicki, M. Zajenkowski, *No Empathy for People nor for God: The Relationship Between the Dark Triad, Religiosity and Empathy*, „Personality and Individual Differences” 2016, t. 115, s. 169–173. DOI: 10.1016/j.paid.2016.02.012.

⁴⁴ P.J. Jankowski i in., *Religious Leaders' Well-Being: Protective Influences for Humility and Differentiation Against Narcissism*, „Spirituality in Clinical Practice” 2022, nr 9 (2), s. 103–113. DOI: 10.1037/scp0000265.

W badaniach powiązań między ciemną triadą (w skład której wchodzi również narcyzm) a religijnością wykorzystano podejście skoncentrowane na osobie. Wyniki badań przeprowadzonych przez Yejn Lee i wsp.⁴⁵ sugerują, że istnieją różne profile religijności i cechy ciemnej triady, które przewidują wyniki w przekroju poprzecznym i podłużnym. Wcześniejsze badania również wskazywały na możliwe korelacje pomiędzy religijnością a wyższym poziomem narcyzmu. Ponadto narcyzm był pozytywnie powiązany z zachowaniami, które prowadziły do angażowania się w religię dla celów samolubnych, takich jak m.in. poczucie przynależności i podnoszenie poczucia własnej wartości⁴⁶. Odnosząc te wyniki do prezentowanych badań, można zauważyć, że w grupie osób cechujących się bardziej adaptacyjną strategią narcyzmu (wysoki podziw, niska rywalizacja) znalazła się większa grupa osób deklarujących się jako wierzące i praktykujące (56,0%) niż w grupie osób stosujących mniej adaptacyjną strategię narcyzmu (wysoka rywalizacja, niski podziw), w której było 15,0% osób z powyższą autodeklaracją religijną.

W literaturze polskojęzycznej brakuje badań, w których podejmowana byłaby próba empirycznego badania autodeklaracji religijnej, narcyzmu i wartości. Nieliczne dostępne badania prowadzone na grupach polskojęzycznych⁴⁷ wskazują na istnienie pewnych relacji w tych obszarach. Poszukiwanie powiązań między nimi wymaga jednak dalszych badań. Przedstawione w artykule wyniki pozwalają na wskazanie obszarów, które mogą stać się początkiem stawiania hipotez badawczych dla dalszych poszukiwań empirycznych.

Podsumowanie

Przeprowadzone badanie pozwoliło na wykazanie pewnych powiązań pomiędzy narcyzmem a autodeklaracją religijną i wartościami. Podział badanych osób z uwagi na niskie i wysokie wyniki w zakresie narcystycznego podziwu i rywalizacji pozwolił na wskazanie podobieństw i różnic w zakresie wartości najbardziej i najmniej cenionych przez badanych. Przeprowadzone analizy pozwoliły również na stwierdzenie powiązań między narcyzmem a religijnością, ujmowaną w kategoriach autodeklaracji wiary a poziomem narcyzmu. Wyniki badań wskazują, że w grupie osób odznaczających się cechami wysokiego nar-

⁴⁵ Y. Lee, J.L. Ratchford, M.S. Ming, R.L. Al-Kire, P.L. Glanzer., K.D. Dougherty, S.A. Schnitker, *A Person-Centered Approach to the Dark Triad Traits and Religiousness: Examining Differences in Intellectual Humility, Prosociality, and Mental Health in U.S. College Students*, „Psychology of Religion and Spirituality” 2022, Advance online publication. DOI: 10.1037/rel0000486.

⁴⁶ M. Kämmerle i in., *Dimensions of Religious/Spiritual Well-Being and the Dark Triad of Personality*, „Psychopathology” 2014, t. 47, s. 297–302. DOI: 10.1159/000358563.

⁴⁷ P. Łowicki, M. Zajenkowski, *No Empathy...*; B. Nowak i in., *Narcissism and Personal Values...*

cystycznego podziwu i jednocześnie niskiego narcystycznego ryzyka, znalazł się największy odsetek osób, które w autodeklaracji religijnej określiły się jako osoby wierzące i regularnie praktykujące. Odpowiadając na pytanie zawarte w tytule artykułu, można stwierdzić, że istnieją przesłanki odnoszące się do łączenia tych obszarów, jednak wymagają one podjęcia szerszych i pogłębionych badań. Wydaje się, że przedstawione wyniki mogą stać się podstawą do dalszych poszukiwań empirycznych. Pewnym ograniczeniem jest liczebność badanej próby. W dalszej perspektywie interesujące byłoby sprawdzenie uzyskanych powiązań na większej grupie badawczej.

Bibliografia

- Anello K., Lannin D.G., Hermann A.D., *The Values of Narcissistic Grandiosity and Vulnerability*, „Personality and Individual Differences” 2019, t. 150, artykuł 109478. DOI: 10.1016/j.paid.2019.06.021.
- Back M.D., Kufner A.C.P., Dufner M., Gerlach T.M., Rauthmann J.F., Denissen J.J.A., *Narcissistic Admiration and Rivalry: Disentangling the Bright and Dark Sides of Narcissism*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2013, nr 6 (105), s. 1013–1037. DOI: 10.1037/a0034431.
- Buzdar M.A., Haq Tariq R.U., Jalal H., Nadeem M., *Does Religiosity Reduce Narcissistic Personality Disorder? Examining the Case of Muslim University Students*, „Journal of Religion and Health” 2019, t. 58, s. 1463–1470.
- Campbell W.K., Campbell S.M., *On the Self-Regulatory Dynamics Created by the Peculiar Benefits and Costs of Narcissism: A Contextual Reinforcement Model and Examination of Leadership*, „Self and Identity” 2009, nr 8 (2), s. 214–232. DOI: 10.1080/15298860802505129.
- Daghigh A., DeShong H.L., Daghigh V., Niazi M., Titus C.E., *Exploring the Relation Between Religiosity and Narcissism in an Iranian Sample*, „Personality and Individual Differences” 2019, t. 139, s. 96–101. DOI: 10.1016/j.paid.2018.10.040.
- Fijewska M., Fijewski P., *Nieobecni. Jak powrócić do doświadczania swojego życia*, Wydawnictwo Charaktery, Kielce 2018.
- Freud A., *Ego i mechanizmy obronne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Freud Z., *Wstęp do psychoanalizy*, PWN, Warszawa 1984.
- Fromm E., *O byciu człowiekiem*, Wydawnictwo Vis-à-Vis/Etiuda, Kraków 2013.
- Fromm E., *Serce człowieka. Jego niezwykła zdolność do dobra i zła*, Wydawnictwo Vis-à-Vis/Etiuda, Warszawa–Wrocław 2015.
- Hermann A.D., Fuller R.C., *Grandiose Narcissism and Religiosity*, w: *Handbook of Trait Narcissism*, red. A.D. Hermann, A.B. Brunell, J.D. Foster, Springer, Cham 2018, s. 379–387. DOI: 10.1007/978-3-319-92171-6_41.
- Jagiela J., *Narcystyczna szkoła. O psychologicznej rzeczywistości szkoły*, Wydawnictwo Rubikon, Kraków 2007.
- Jankowski P.J., Hall E.L., Sandage S.J., Dumitrascu N., *Religious Leaders’ Well-Being: Protective Influences for Humility and Differentiation Against Narcissism*, „Spirituality in Clinical Practice” 2022, nr 9 (2), s. 103–113. DOI: 10.1037/scp0000265.
- Jarantowska-Daczus M., *System wartości młodzieży licealnej w rzeczywistości globalizującego się świata*, Poznań 2023, s. 250 (mps rozprawy doktorskiej w Repozytorium Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/9b87d9a0-e432-43be-b774-76fbc251c2d/content> (dostęp: 24.07.2023).
- Johnson S.M., *Styl charakteru*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2022.

- Kämmerle M., Unterrainer H.-F., Dahmen-Wassenberg P., Fink A., Kapfhammer H.-P., *Dimensions of Religious/Spiritual Well-Being and the Dark Triad of Personality*, „Psychopathology” 2014, t. 47, s. 297–302. DOI: 10.1159/000358563.
- Kernberg O., *Severe Personality Disorders*, Yale University, New Haven 1984.
- Kohut H., *Introspection, Empathy and the Semicircle of Mental Health*, „International Journal of Psychoanalysis” 1983, nr 63, s. 395–408.
- Kohut H., *Thought on Narcissism and Narcistic Rage*, „The Psychoanalytic Studies of the Child” 1972, nr 27, s. 360–400.
- Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5*, red. P. Gałęcki, M. Pilecki, J. Rymaszewska, A. Szulc, S. Sidorowicz, J. Wciórka, Edra Urban & Partner, Wrocław 2023.
- Lasch C., *Kultura narcyzmu. Amerykańskie życie w czasach malejącego oczekiwania*, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2015.
- Lee Y., Ratchford J.L., Ming M.S., Al-Kire R.L., Glanzer P.L., Dougherty K.D., Schnitker S.A., *A Person-Centered Approach to the Dark Triad Traits and Religiosity: Examining Differences in Intellectual Humility, Prosociality, and Mental Health in U.S. College Students*, „Psychology of Religion and Spirituality” 2022, Advance online publication. DOI: 10.1037/rel0000486.
- Łowicki P., Zajenkowski M., *No Empathy for People nor for God: The Relationship Between the Dark Triad, Religiosity and Empathy*, „Personality and Individual Differences” 2016, t. 115, s. 169–173. DOI: 10.1016/j.paid.2016.02.012.
- Maxwell K., Donnellan M.B., Hopwood Ch.J., Ackerman R.A., *The Two Faces of Narcissus? An Empirical Comparison of the Narcissistic Personality Inventory and the Pathological Narcissism Inventory*, „Personality and Individual Differences” 2011, nr 5 (50), s. 577–582. DOI: 10.1016/j.paid.2010.11.031.
- McCrae R.R., Costa P.T., *Osobowość dorosłego człowieka. Perspektywa teorii pięcioczynnikowej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005.
- Morf C.C., Rhodewalt F., *Unraveling the Paradoxes of Narcissism: a Dynamics Self-Regulatory Processing Model*, „Psychology Inquiry” 2001, nr 12 (4), s. 177–196. DOI: 10.1207/S15327965PLI1204_1.
- Nowak B., Brzóska P., Piotrowski J., Żemojtel-Piotrowska M., *Narcissism and Personal Values: Investigation into Agentive, Antagonistic, Communal and Neurotic Facets of Narcissism*, „Personality and Individual Differences” 2022, t. 184, artykuł 111167. DOI: 10.1016/j.paid.2021.111167.
- Pospiszyl K., *Zygmunt Freud człowiek i dzieło*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Rogoza R., Rogoza M., Wyszyńska P., *Polska adaptacja modelu narcystycznego podziwu i rywalizacji*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2016, nr 3 (21), s. 410–431. DOI: 10.14656/PFP20160306.
- Szczukiewicz P., *Narcyzm w diagnozie i terapii psychologicznej*, „Pedagogika. Badania, dyskusje, otwarcia” 2016, z. 7 „Pomoc psychologiczno-pedagogiczna”, s. 85–96.
- Szpunar M., *Od narcyzmu jednostki do narcyzmu kultury*, „Kultura – Media – Teologia” 2014, nr 18, s. 106–116.
- Wielecki K., *Narcyzm, podmiotowość, demokracja*, w: *Wybrane problemy demokracji i podmiotowości*, red. K. Wielecki, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2011, s. 42–55.